

İslam Tarihi Metodolojisi Bir Sosyal Tarih Uygulaması – R. Stephen Humphreys | Merve Zeybek

İDE AKADEMİ | DÖNEM ÖDEVİ 2020-2021

Çeviri: Murtaza Bedir, Fuat Aydın

Tarihin konusu belirli bir zaman içinde gerçekleşmiş insan eylemleridir. İnsan eylemlerini yazıya dökmek yani tarih yazmak, tarihi yapmak gibi zordur ve hatta ondan daha ciddi bir iştir. [1] Tarihin bir alt birimi olan İslam tarihi, geçmişte meydana gelmiş olaylar ve olgular hakkında doğru bilgiye ulaşmaya çalışır. İslam tarihinin konusu nedir sorusuna 'Müslümanların Tarihi' cevabını vermek doğru değildir. Çünkü bu sınırlama Müslümanların çeşitli sebeplerle ilişki içinde olduğu devletleri ve milletleri alanın konusu olmaktan çıkarır. Aynı zamanda böyle bir tanımlamayla Ya'kûbî, Taberi, İbn İshak gibi tarihçilerin diğer devlet ve milletlerle ilgili çalışmaları, İslam tarihinin dışında kalmış olur. [2] İslam tarihinin konusu ile ilgili en kapsayıcı tanım 'Müslümanların yazdıkları veya Müslümanlara dair yazılan tarih' [3] tir.

Klasik dönem Müslüman tarihçileri 'İslam Tarihi' tabirini kullanmamışlardır. Eserlerine de İslam tarihi yerine 'Târihu'ul-Ümem ve'l-Mülûk', 'el-Bidâye ve'n-Nihâye' gibi isimler vermişlerdir. İslam tarihi isimlendirmesi Zehebi'den (748\1347) sonra başlamıştır. Bu bilgilerden İslam tarihi adlandırmasının klasik döneme ait olmadığı sonucunu çıkarabiliriz. [4] Sonraki dönemlerde İslam tarihi tabiri yaygın hale gelmiştir. Günümüzde İslam tarihi başlığı altında Hz. Peygamber'den önceki ve sonraki şahısların, devletlerin, milletlerin, Müslüman halkların tarihi incelenmektedir. [5]

İslam tarihi, ilgili ilim dalları için gerekli alt yapıyı içinde barındırır. [6] Dolayısıyla İslam tarihçilerinin titiz çalışması ve alanlarıyla ilgili konuları incelerken -diğer ilimler gibi- belirli bir metodoloji kullanmaları gerekmektedir. Klasik dönem ve sonraki dönemlerde İslam tarihçiliğinin kendine has bir usulü vardı. Ancak XIX. yüzyılda ortaya çıkmış tarih metodolojisiyle alakalı yeni çalışmalar Türkiye'ye de yansımış, tercüme ve telif eserler neşredilmiştir. [7] Böylece XIX. yüzyıl sonrasında geleneğin oluşturmuş olduğu usulden büyük ölçüde kopulmuştur. Günümüzde İslam tarihi ile ilgili çalışmaların en büyük problemlerinden biri 'metot eksikliği' olarak görülmesine rağmen İslam tarihi metoduyla alakalı hâlâ yeterli miktarda eser bulunmamaktadır. Türkiye'deki İslam tarihçileri esas itibarıyla genel tarihe dair metodoloji kitaplarından beslenmektedirler. Bu da İslam tarihçilerini metot tüketicisi konumuna koymaktadır. Türkiye'de telif edilen bazı metodoloji kitaplarının Avrupa'daki benzer eserler örnek alınarak hazırlanmış olduğu, sadece örneklerin ve kaynakların Türk tarihinden seçildiği görülmektedir. [8] Burada gözden kaçırılmaması gereken husus her kültürün, her dönemin ve her medeniyetin dinamikleri, bakış açısı farklıdır. [9]

Avrupa'da İslam tarihi metodolojisi hakkında yapılmış olan çalışmalardan biri Stephen Humphreys'in 1991'de Islamic History: A Framework For Inquiry ismiyle yayınlanan kitabıdır. Stephen Humphreys'in araştırma alanı, İslam'ın ortaya çıkışından günümüze kadar olan Orta Doğu tarihidir. İslam'ın ortaya çıktığı dönem, Müslümanların tarihsel eserleri, Haçlı Seferleri, Orta Çağ Akdeniz dünyası, Orta Doğu'nun 20. yüzyılda uluslararası ilişkileri ve çağdaş İslamcı hareketler ilgi alanları ve çalışmaları arasında sayılmaktadır. Orta Doğu'da, Avrupa ve Asya'nın birçok yerinde bulunmuş ve çeşitli şehirlere seyahat etmiştir.

Stephen Humphreys'in eseri 2 bölümden oluşuyor. Kaynaklar ve Araştırma Araçları başlığı altında İslam tarihinin başvuru eserlerine ve kaynaklarına değiniyor. Yazar, şarkiyatçıların İslam tarihi kaynaklara yönelik şikâyetlerinden bahsediyor ve bu şikâyetleri yersiz buluyor. Geç roma imparatorluğunu ya da erken Orta Çağ Avrupa'sını inceleyen bir öğrenciyi çeşitli sorunların beklediğini ancak İslam tarihi alanında çalışanların daha az sorunla karşılaştığını, İslam tarihi kaynaklarının zengin ve çeşitli olduğunu ifade ediyor. Yazar, araştırmacıların asıl sorununu bu mirası verimli, aktif bir şekilde kullanıp kullanamamak olarak belirliyor. Öncelikle doğru soruların sorulması gerektiğini, doğru sorularında ancak kaynakların niteliği kavrandıktan sonra sorulabileceğini

ifade ediyor. [10] Bu yüzden her bölümde şu 4 soruya cevap arıyor: Somut araştırma problemlerinden hangileri zor ve verimlidir? Bu problemleri araştırmak, analiz etmek için hangi kaynaklara sahibiz? Mevcut kaynakları en verimli şekilde kullanabilmek için stratejimiz var mı, yoksa nasıl geliştirebiliriz? Çalışılan mesele hakkında bilimsel metinlerin durumu nedir?

Tabii ki, İslam tarihi kaynakları ile alakalı bazı zorlukların olduğu muhakkaktır. Yazar bu zorlukları; kaynakların çeşitli dillerde yazılmış olması, ana metinlerin bir kısmının hala yazma halinde bulunması, teknik sıkıntılar, bazı konuların ve kavramların net bir şekilde anlaşılabilmesi olarak belirliyor.

Yazarın bu bölümde dikkat çekici bazı tespitleri var. Kutsal metin olan Kur'an-ı Kerim'in genellikle güçlü ve doğrudan bir üsluba sahip olmakla birlikte bazı parçalarının zor olduğunu, " Bu kitabın Orta Çağ Müslümanlarının anladığı karmaşık anlam katmanlarının ender olarak metnin kendisinden kaynaklandığını " [11] ifade ediyor.

Eserde Arapça ve Türkçe çalışmaların az kullanıldığı dikkat çekiyor. Yazar, sadece birkaç başlık altında Fuat Sezgin'in çalışmalarından bahsediyor. Fuat Sezgin'in kendinden öncekileri pek çok konuda aştığı, İstanbul ve diğer taşra şehirlerindeki Türk kütüphanelerinin çok zengin malzemelerine kendi " rakipsiz bilgisini " [12] eklediğini ifade ediyor.

İslam tarihi yazma eserleriyle ilgili şu değerlendirmeleri yapıyor:

"Orta Çağ İslam yazma eserlerinin hatalarla dolu olma ihtimali mevcuttur. Eserler çok zor okunan bir yazıyla yazılmış ve ulaşılması kolay olmayan mekânlara dağılmış durumdadır. Tarihçiler olarak, kaynakların iyi bir şekilde neşredilmiş halde önümüze geldiğinde iyi bir halde oluruz. Fakat yazmaların basılı metinlerin olamayacağı kadar canlı oldukları da doğrudur. Bu yazmalar bizi aslında araştırdığımız insanlarla doğrudan iletişime götürür, onlar sayesinde biz yaşayan bilimsel ve edebi bir geleneğin bizzat katılımcıları haline geliriz. Böyle bir ayrıcalığa göre böyle bir zorluk, kaldırılması gereken ufak bir karşılıktır." [13]

Şu da bir gerçektir ki yazma, doğru okunup güzelce neşredilse bile özgünlüğü ve sağlamlığı değerlendirilmedikçe delil olma özelliği yoktur.

Geçmişten günümüze kalan mirasın (para, kitabe, sanat, arkeolojik ve teknolojik eserler vb.) dönemini aydınlatmada katkısı vardır. Her eser çok boyutlu olup hayatın birçok yönüne ışık tutmaktadır. Yazar ilk kısmın geri kalan bölümlerinde bunların üzerinde durmuş hangi kaynaklara gidilebileceğini ifade etmiş, mevcut kaynakları ve onların yöntemini değerlendirmiştir.

İkinci kısım olan "İslam Tarihinde Problemler" başlığı altında çeşitli konuları işlemektedir. Konu başlıklarını tek tek zikretmek yerine önemli noktalardan bahsedelim.

"Erken Dönem Tarihsel Gelenek ve İlk İslam Siyaseti" başlığı altında İslam tarih yazımının karakterinden bahsetmektedir. Yazar bu dönemi anlamak için " hakiki çağdaş " kaynaklardan yeterince istifade edilemeyeceğini, bu yüzden Arapça İslami yazılı kaynaklarla baş başa kalındığını ifade etmektedir. İslam toplumunun ilk on yılı için çağdaş sorularla güvenilir bir şekilde belgelenmiş cevaplar geliştirmek amaçlandığında işin zor olduğunu iddia etmektedir. Şarkiyatçıların bazıları tarihi olayların bir kısmının hadis literatürü gibi tamamen şifahi rivayet edildiğini bu yüzden sahih olmadığını, bir kısmının ise yazılı rivayet edildiğini ve dolayısıyla tahrife açık olduğunu söylemektedirler. Bu düşünceden hareketle ilk dönem İslam tarihinin, özellikle de İslam'ın doğuşunun ve Müslümanların fetihlerinin, İslam kaynaklarına hiç başvurmadan, sadece gayrimüslimlerin kaynaklarına, arkeolojik bulgulara ve başka tarihi kalıntılara dayanarak yazılabileceği görüşünü ortaya atmışlardır. Bu görüş kabul edildiğinde İslam tarihi araştırmalarında kaynak olarak zikredilebilecek yazılı ve şifahi herhangi bir eser elimizde kalmamaktadır. Yazar böyle bir görüşü ortaya atmasına rağmen görüşüne uygun bir tutum sergilememiştir. Şifahi gelenek hakkında şimdiki bilgimizden daha fazlasını öğrendiğimiz zaman bilimsel tarihin sağlıklı bir temeline ulaşılabilirliğini söylemektedir. Şifahi gelenek hakkında yeterli bilgiye ulaşamadığı için güvenilir olmadığını belirtmektedir. Bu bölümde İslam siyasi tarihinin

yeniden inşasının muhtemel olabilmesi için önemli beş soru belirlemiştir. [14]

Yazar bazı konularda İslam tarihi için temel kaynaklara başvurmak yerine ikinci el kaynaklara veya araştırmalara başvurmakla yetinmektedir. Meselelerde realiteye yaklaşmaya ve elinden geldiği kadar objektif olmaya çalışmaktadır. Bu tavrı İslam tarihi araştırması yapacak olanlarda yazarın eserine karşı güven duygusu oluşturmaktadır.

İslam tarihi alanını çalışırken ortaya çıkabilecek problemlerle ilgili çalışmaları değerlendiriyor ve meselelere taraflı yaklaştığını tespit ettiği yazarları belirliyor ve eleştiriyor. Hicri 4. yüzyılda yaşayan tarihçilerimizden Taberi'nin, tarihi meseleleri yorumlamadan aktardığı için salt antikacı ya da özgüvensiz olarak değerlendirilmesini kabul etmiyor. Onun tarih yazım tarzını erken dönem İslam kültürü içindeki bilgi anlayışıyla ilişkilendiriyor. Taberi'nin tarihçiliğini ona antikacı diyenlere karşı savunuyor.

Bu bölümde gördüğüm şey şarkiyatçıların genelinin isnat sistemine karşı güven duymadığıdır. Kabul edilmesi gereken bir gerçek var ki o da hiçbir toplumun tarihinin, kendi kaynaklarına müracaat edilmeksizin yazılma imkânının olmamasıdır. Müslüman tarihçiler ile dışarıdan bir göz olarak değerlendirilen oryantalistlerin aynı olay ve olguya bakış açısı arasındaki fark belli oluyor. Oryantalistler için tarihi araştırmadan ibaret olan meseleler, Müslümanlar için iman konusu olduğundan biraz daha hassaslaşıyor. Bu da aynı meseleye farklı yaklaşmaya sebebiyet verebiliyor.

Tarihçinin yüzde yüz objektif olamayacağını Stephen Humphreys de kabul ediyor. Yazar İslam tarihçiliğinin önünde bir nesnellik sorununun bulunduğunu vurguluyor.

Medine Anayasasından bahsedilen bölümde Muhammed Hamidullah'a değinilmemesi bir eksiklik sayılabilir. Bu bölümde bazı müsteşriklerin Medine Anayasasına yaklaşımları çok çarpıcıdır. Anayasada geçen ümmet kavramını değerlendiren araştırmacılar, bu kavrama; teokratik bir toplum, savunma amaçlı organize olmuş grup, siyasi konfederasyon, tarafsız bir grup gibi anlamlar yüklemişlerdir. Her biri bu kavramı farklı anlamlandırmıştır.

Tarih metodolojisi bağlamında "antropoloji, sosyoloji, etnoloji, filoloji, arkeoloji, siyaset felsefesi, coğrafya, iktisat tarihi" İslam tarihine yardımcı bilimlerdir. Örneğin, "Emeviler döneminde birçok isyan olmasına rağmen neden sadece Abbasîler başarılı oldular?" sorusuna cevap vermek kolay değildir. Bunu sadece askeri güce bağlamak ya da ekonomiyle ilişkilendirmek yeterli değildir. Çok yönlü bir araştırmayı yani yardımcı bilimlerden faydalanmayı gerektirir. Yazar bu sorunun cevabı için kesin bir resme sahip olunmadığını, meselenin çok yönlü araştırıldığını ifade ediyor. Stephen Humphreys İslam kaynaklarının bir kısmının nitelik ve nicelik açısından iyi çalışıldığını fakat meselelerin yorumu konusunda aynı başarının gösterilmediğini ifade ediyor. Bu Müslüman tarihçilerin ciddiye alması gereken bir eleştiridir.

"İslam Hukuku ve İslam Toplumu" başlığı altında; ulemayı iyi tanımanın, bizi onların yaşadığı ve büyük ölçüde şekillendirdiği toplumun sağlıklı bir kavrayışına götüreceğini söylüyor. Bu bölümde Fıkıh ile ilgili ifadeleri önemlidir. Fıkıh'ın geçirdiği dönüşümden bahsediyor. Yazarın ifadelerini şöyle özetleyebiliriz:

"Fıkıhta toplumsal gerçekliğin pragmatik talepleri ile yaşayan toplumun geleneksel normları ve değerleriyle, kutsal metnin aşkın idealleri arasında sürekli bir etkileşim vardı. İlk dönemde Fıkıh, devrinin somut meselelerine karşı özellikle uyanık olmayı sağladı. Sonraki dönemlerde içtihat kapısı kapandı denildi ve fıkıh giderek esneklikten ve realizmden yoksun daha saf akademik bir faaliyet olmaya başladı." [15]

Yazar 4 mezhep (Hanefi, Şafi, Maliki, Hanbeli) hakkında yaptığı özet değerlendirmede dışarıdan bir göz olmasına rağmen bu mezheplerin yaklaşımlarını iyi kavrayıp tespit etmiş. Burada sadece "Hanefilerin halifenin sarayına yakınlıkları onlarda siyasi ve idari buyruklara karşı belli bir saygı kültürü doğurmaktadır" [16] cümlesine katılmamaktayım. Ebû Ca'fer el-Mansûr, Ebu Hanife'ye kadılık teklif etmiş, Ebu Hanife bu teklifi kabul etmediği için hapsedilmiştir. Daha sonra Ebu Hanife'nin halefi olan Ebu Yusuf, halife Mehdî-Billâh'ın teklifini kabul etmiştir. Ebu Yusuf Halife'nin teklifini iktidarın değil hukukun üstünlüğünü korumak için kabul

etmiştir.

Yazarın, " İslam Toplumunda Gayrimüslim Katılımcılar " başlığı altında dikkat çekici tespitleri vardır. Avrupalı bilim adamları Kur'an öğretisinin evrilerek geliştiğini ve gayrimüslimlere karşı büyüyen bir düşmanlığın olduğunu iddia ediyorlar. Yazar bu görüşü kabul etmiyor ve bu iddialara şöyle cevap veriyor:

"Kuran yaklaşık yirmi yıldan fazla bir zaman içinde alınmış olan farklı vahiylerin çok karmaşık bir şekilde iç içe geçmiş halidir. A ayetinin önce, B ayetinin sonra geldiğini düşünelim. Bu ayetler birbirleriyle çatışır gözüküyorsa B'nin A'nın yerini aldığını söylemek Müslümanların Kur'an'a yaklaşımlarının ve onun kullanım biçiminin çok ham ve yetersiz bir taktimi olur. Gayrimüslimler hakkında olan hem yumuşak hem sert görüşler Kur'an'ın parçasıdır. Müslümanlar gayrimüslimlere iki şekilde de davranmışlardır. Bu tutumlardan bazen biri bazen öteki etkili olmuştur. Bu durum Kur'an'ın her iki tavrı meşrulaştırmakla birlikte kesin olarak belirlenemeyen şartların tutumları değiştirmesiyle ilgilidir." [17]

Yani şartların değişmesine bağlı olarak gayrimüslimlere gösterilen tavrın değişebileceğini, Müslüman toplum içinde gayrimüslimlerin konumunun şartlara bağlı olduğunu ifade ediyor.

Yazar aynı başlık altında ihtida problemine de yer vermiştir. Yazarın alıntı yaptığı çalışmalar arasında Prof. Bulliet'inki çok dikkat çekicidir. Prof. Bulliet kendi metinlerinden elde ettiği verileri analiz etmek için formel istatistikleri kullanmaya çalışmış, ihtida edenlerin oranını ve derecesini takdir etmeye yönelik bir metot ortaya koymuştur. İhtida edenlerin samimiyetlerini kanıtlamak adına çocuklarına Müslüman ismini verdiğini varsaymıştır. Biyografi sözlüklerinde bulunan şahısların soy kütükleri baştan sona okunduğunda soydakilerin yabancı isim alan en uzak atasına kadar Müslüman ismi olduğu görülür. Prof. Bulliet buna dayanarak ilk Müslüman ismi alan kişinin muhtemelen o ailedeki ilk mühtedi olduğunu iddia etmiştir. Yazar, Bulliet'inin metodunun güvenilir olup olmadığını belirlemek için iki tür test belirlemiştir ve Bulliet'in varsayımlarından yola çıkmasına rağmen ondan farklı bir yaklaşım ortaya koymuştur.

Litera Yayıncılıktan çıkan bu eser bizim için önemli tespitleri ve dikkate almamız gereken eleştirileri içeriyor. Kitabın kaynakçasının çoğunun, şarkiyatçıların eserlerinden oluşmuş olduğu görülüyor. Bu açıdan Avrupa'da alanla ilgili yazılan kaynaklar ve yapılan çalışmalar hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlıyor.

Kitabın aslını okumadığım için çevirinin kalitesi hakkında bilgi sahibi değilim. Ama genel olarak çeviri olduğunu hissettirmiyor.

Bu eser ile ilgili unutulmaması gereken husus eserin 1991'de yazılmış olmasıdır. Bugün yazarın eleştirilerinin bazıları aşılmış, yeni kaynaklara ulaşılmış ve birçok yazma eser transkripsiyondan geçirilmiştir. Türkiye'de ilk defa 1949'da Ankara İlahiyat Fakültesi kurulmuş, ikinci bir üniversitenin açılması için 1971 yılına kadar beklemek gerekmiş, Erzurum Atatürk Üniversitesi'ne bağlı beş yıl süreli İslâmî İlimler Fakültesi kurulmuştur. Yazarın dediği anlamda "çağdaş araştırmaların" geçmişi Türkiye için eski değildir.

Geçmişten bugüne gelen bir gelenek ve o geleneğin geliştirdiği tarihsel tecrübeyle birlikte bir zorunluluğun, bir arayışın ürünü olarak gelişen bir metot vardır. Bizim o metodolojiyi tespit etmemiz gerekmektedir. Süreç içinde gelişen bu metodoloji tespit edilip, ciddiye alınmazsa tarihte yaşanmış sıkıntıların benzerinin bugünde tekerrür etmesi kaçınılmaz olur. Ancak hem yüksek lisans hem de doktora çalışmalarında, metot ile ilgili çok az sayıda çalışma tespit edilmiştir. [18] Avrupa'da yapılan çalışmaların tarih metodolojisi ile ilgili olanlarını çevirmekle birlikte, İslam toplumuna ait dinamikleri yorumlayıp sentezleyebilecek metodoloji çalışmalarına ağırlık verilmelidir.

Kaynakça

Aslan, Halide. "İlahiyat Fakültelerinde Hazırlanan İslam tarihi Tezlerinin Dönem, Kaynak ve Yöntem Açısından-Değerlendirilmesi". Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu . 2016. 346-360.

Baş, Eyüp. "Bir Akademik Disiplin Olarak İslam tarihi". Dinî Araştırmalar XIV/39 (2011): 20-49.

Humphreys, R. Stephen. İslam tarihi Metodolojisi-Bir Sosyal Tarih Uygulaması . 2. Bs. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016.

Öz, Şaban. İslâm Tarihi Metodolojisi . 4. Bs. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017.

Özdemir, Mehmet. "İslami İlimlerde Metodoloji (Usul) Mes'elesi". İslâm Tarihi Araştırmalarında Yöntemle İlgili Bazı Mülâhazalar . II: 2005. İstanbul: Ensar Neşriyat, t.y.

[1] Şaban Öz, İslâm Tarihi Metodolojisi , 4. Bs (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017), 9. [2] Öz, İslâm Tarihi Metodolojisi , 14.

[1] Şaban Öz, İslâm Tarihi Metodolojisi , 4. Bs (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017), 9.

[2] Öz, İslâm Tarihi Metodolojisi , 14.